

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

SIETYNAS

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

Vilnius

SIETYNAS

1990

MBBK 9(TL)
Li-191

Redakcinė kolegija:

Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas,
Rimantas Miknys, Egidijus Motieka, Antanas Tyla

Recenzavo:

Sigitas Jegelevičius

Li-191 **Lietuvių Atgimimo istorijos studijos: Str. rinkinys /Red-
kol.: E. Aleksandravičius ir kt.— V.: Sietynas, 1990—208.—
(Studijos: 1).**

**T.I: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos.— 208 p.—
Bibliogr. str. gale ir išnašose.**

Lietuvių Atgimimo istorijos studijų pirmajame tome pateikiama straipsnių, atspindinčių
tautinio lietuvių atgimimo judėjimą carinės valdžios metais.

L 0503020908

MBBK 9(TL)

TURINYS

Pratarmė.....	4
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	5
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Kazimieras Kontrimas ir lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje	5
<i>Giedrius Subačius</i> . Simono Daukanto žodynai	20
<i>Zita Medišauskienė</i> . A.H.Kirkoro spaustuvė ir "Liaudies bibliotekėlės" leidimas	33
<i>Antanas Tyla</i> . Slaptas lietuvių mokymas 1862 - 1906 metais	47
<i>Žilvinas Norkūnas</i> . P.Vileišis — amžininkams irmums	67
<i>Rimantas Miknys</i> , <i>Egidijus Motieka</i> . Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės - politinės kūrimosi aplinkybės	80
<i>Vilius Užtupas</i> . Saliamono Banaičio spaustuvė	126
II. SVARSTOME PROBLEMA: Atgimimo koncepcija	132
<i>Antanas Kulakauskas</i> . Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą	132
<i>Antanas Tyla</i> . Kas atmirė Atgimimo metu?	143
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Prie lietuvių atgimimo ištakų	146
<i>Darius Kuolys</i> . Replika polemikoje dėl tautinio atgimimo sampratos	151
<i>Arvydas Šliogeris</i> . Kas yra atgimimas?	153
<i>Vytautas Radžvilas</i> . XIX a. lietuvių tautinio atgimimoklausimu	157
III. IŠ ARCHYVŲ	165
Penki P.Vileišio laišakai J.Šliūpai. Parengė <i>Ž.Norkūnas</i>	165
Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai. Parengė <i>R.Miknys</i> , <i>E.Motieka</i>	173

PRIE LIETUVIŲ ATGIMIMO IŠTAKŲ

Egidijus Aleksandravičius

Atgimimas, atgimimo epocha - tai reiškiniai, kurie mūsų istorinėje literatūroje tarytum nekelia noro teoriškai diskutuoti. Šiandieninėje kasdieninėje kalboje tie žodžiai vartojami labai plačiai ir nusako labai įvairius, nors neretai miglotus visuomeninius reiškinius. Istoriografijoje šiomis kategorijomis sutartinai žymimas perėjimas iš feodalizmo į kapitalizmą procesas, vykęs Centrinėje ir Rytų Europoje XVIII antrojoje pusėje - XIX a. pirmojoje pusėje. Šis procesas aprėpia visą krūvą dalykų: tai ir naujų gamybinių santykių klostymasis, ir šiuolaikinio, juridiškai laisvo ir formaliai tarp lygių lygaus žmogaus atsiradimas, ir demokratinės kultūros apraiškų stiprėjimas, ir - kas svarbiausia - nacionalinės savimonės pabudimas. Panašius XIV - XVI a. reiškinius anapus Elbės, t.y. Vakarų Europoje, labiau priimta įvardinti itališkuoju Renesanso terminu, nors tai irgi reiškia Atgimimą. Visi šie Atgimimo požymiai - tai bendri Centrinės ir Rytų Europos tautų savojo identiteto, atskirybės ir nepriklausomo gyvavimo ieškojimo keliai. Ta prasme lietuvių tauta pergyveno Atgimimą, kaip ir daugelis kaimynių. Į vienas daugiau, į kitas mažiau, tačiau vis dėlto panašiai buvo eita prie šiuolaikinio tautos supratimo, artėta prie tos tautos savarankiškumo slenksčio. Kitąpariant, tai buvo visiškai tipiškas savo netipiškumo ieškojimas. Tautos savastis, jos būtis savyje ir sau buvo suvokiama kartu su kitų tautų savitumo pripažinimu. Šių samprotavimų paradoksalumas kelia ir bendrą teorinio pobūdžio klausimą: ar bendri Atgimimo keliai gali pagrįsti kiekvienos atbundančios tautos savitumą ir kaip bendruosiuose šio proceso raidos dėsniuose aptinkama tai, kuo viena tauta nuo kitos skiriasi? Jei lietuvių Atgimimas yra bendrų europinės civilizacijos apraiškų invariantas, jei yra visiškai suprantamastyrinėtojų mėginimas aiškintis, kuris - čekų, slovakų, vengrų, chorvatų ar lenkų - Atgimimas yra artimesnis lietuviškajam, tai tuo labiau suprantamas turėtų būti teiginys, kad bet koks šių problemų tyrimas gali būti tik

nepamiršus, kad mūsų Atgimimo kelias yra savitas. Jis palyginamas su kitų tautų istorijos pėdsakais, bet nepasimetantis tarp jų. Todėl visa tai, kas neleidžia ištirpinti lietuvių Atgimimo bendrų, anoniminių dėsningumų sraute, kas įgalina turėti ypatingą atpažinimo įrankį, savotišką tautinio tapatumo ženklą, siejantį praeitį su dabartimi, turi būti apmąstoma, suvokiama, prisimenama, ir - kas svarbiausia - tiriama mokslo darbuose. Kitaip tariant, ne tik bendruosiuose Atgimimo dėsningumuose slypi visaapimantis paaiškinimas. Savita lietuvių tautinė savimone, tautinis charakteris ir kitos tautos būties žymės tiesiogiai neišauga iš bendrųjų socialinių - ekonominių santykių raidos dėsnų. Aišku, lietuvių, kaip ir bet kurio kito Atgimimo, sąlygos, priežastys glūdi objektyviuose, sunkiai individualiam protui pasiekiamuose reiškiniuose, sudarančiuose pagrindinį istorinio materializmo objektą, tačiau negalima priežasčių aprašymu pakeisti paties tiriamojo reiškinio aprašymo bei analizės. Priežastys negali būti reiškinio būties turiniu. Taigi lietuvių Atgimimo priežastys - tai dar ne pats Atgimimas. Jo turinys - tai kultūros, sąmonės ir savimonei domenai, kuris nėra tiesiogiai ir "kietai" koreliuotas su objektyviais, materialiniais žmonių visuomenės gyvavimo dėsniais. Kultūros, savimonei, žmogiškosios dvasios dalykai neretai pralenkia (ar atsilieka) tuos bendruosius gamybinių santykių dėsnius. Kitaip tariant, gali atsitikti taip, kad kultūros reiškinys, tiriančiojo akimis žiūrint, atsidurs tartum ne savo vietoje arba ten, kur viso šito neturėtų būti. Iš čia gal kiek keistoki klausimai: kas turi apmirti, kad galėtų atgimti, prisikelti? Ar tie iki šiol tarsi savaimė aiškūs lietuvių Atgimimo ženklai yra to reiškinio esmę išduodantys dalykai, ar tai jau Atgimimo pasekmės? Ar mūsų bandymai išsiaiškinti Atgimimo esmę nesiblaško tarp iš anksto aiškių priežasčių aprašinėjimo ir akivaizdžių pasekmių analizės? Jeigu taip, tada turėtume prisipažinti, kad mūsų aptariamas reiškinys teoriškai nėra aiškus. Dar daugiau: nėra deramai supastas to reiškinio neaiškumas.

Panaši mintis kyla ir susipažinus su XVI - XVII a. Lietuvos kultūros istorijos problemomis arba, kitais žodžiais, apmąstant Renesanso Lietuvoje klausimus. Bene aštriausiai tai paliesta A. Bumblausko straipsnyje "Renesanso Lietuvoje ir nacionalinės lietuvių kultūros formavimosi pradžios klausimu". Autorius labai taikliai pažymėjo, jog, suprantant

Renesansą kaip naujos kylančios visuomeninės jėgos - buržuazijos (su išlygomis - viso trečiojo luomo) kultūrą, nėra paprasta šio reiškinių požymių ieškoti XVI a. Lietuvoje, kur kapitalistiniai elementai ir nauji visuomeniniai santykiai dar bemaž nepastebimi, o feodalizmas toli gražu dar ne smukimo stadijoje. Sakydami, jog feodalizmo apogėjus (tautos istorijoje tai tam tikra prasme viduramžiai) Lietuvai XVI a. dar nebuvo praėjęs, visai pagrįstai galime klausti: kas Lietuvoje galėjo atgimti, jei dar niekas nebuvo mirties agonijos stadijoje? Toliau A.Bumblauskas daro išvadą, kad "K.Donelaičio, A.Strazdo, S.Daukanto epocha tipologiškai atitinka Vakarų Europos Renesansą ir yra revoliucinis lietuvių kultūros raidos lūžis". Būtent XIX a. pradžios situacija jau turėjo vieną aktyvaizdžią Atgimimo sąlygą - nepaprastai pašlijusią kalbinę, kultūrinę, politinę lietuvių tautos padėtį. Šiuo metu reikėjo gavinti visa, kuo gali remtis savarankiška tauta. Bet vėlgi - ar XIX a. pirmosios pusės Lietuvos visuomenėje buvo subrendusi kita sąlyga, be kurios, sociologizuojant problemą, kultūros istorikas negalėtų surasti Atgimimo kaip tokio? Ar buvo trečiasis luomas su savita (ir lietuviška) kultūra, ar buvo nacionalinė buržuazija, ar galima aptikti kiek ryškesnes jos veiklos apraiškas? Sakydami - nebuvo, turėtume žengti ir kitą žingsnį, t.y. imti ieškoti lietuvių Atgimimo pradžios XIX a. pabaigoje, "Aušros" ir "Varpo" laikais. Todėl S.Stanevičiaus ir S.Daukanto veikla galėtų būti vertinama kaip savotiškas anachronizmas. Betgi ši karta - nepaisant jos pačios gan miglotai reflektuoto Atgimimui būtinų sąlygų deficito - suformulavo, išskėlė ir iš dalies įgyvendino tuos kultūrinės veiklos uždavinius, kurie ir sudaro Atgimimo esmę. Jų dėka lietuvių tauta ėmė virsti istorine tauta, t.y. istorinės atminties sfera iš susvetimėjusios bajorų aukštuomenės "viršaus": S.Daukanto, S.Stanevičiaus, M.Valančiaus dėka buvo nuleista iki valstietijos "apačios". Ši karta išpuoselėjo lietuvių tautinės ideologijos pagrindus, kurie daugiau ar mažiau gyvybiškai buvo iki pat J.Basanavičiaus kartos įsiliejimo į visuomeninį gyvenimą. Neigti tai yra bergždžias darbas. Tačiau, matyt, iš čia plaukia požiūris į XIX a. lituanistinį sąjūdį kaip į kažką, kas susiformavo išorinių sąlygų - vokiečių, lenkų ar rusų romantizmo veikiamas. Pats aptariamas reiškinys taip paliekamas be savo vidinių priežasčių, be autentiškų šaknų ir todėl be savo savaimingos

būties. Lietuvių Atgimimo paskatos tada neišvengiamai apribojamos pasipriešinimu polonizacijai, rusifikacijai, germanizacijai ir degeneracijai apskritai. Lietuvių Atgimimo savarankiškumas ir savaimingumas nepastebimas, jis pamažu gali būti sutapatinamas tik su savotišku tautiniu refleksu, instinktu, tik su reakcija į išorinius reiškinius, į pasipriešinimą priespaudai ir nevaldomai kultūrinei asimiliacijai. Bet, žinoma, savotišką Atgimimą patyrė ir tos Europos tautos, kurios toli gražu nebuvo kieno nors užkariautos, bet dargi laikė paklupdžiusios daugelį kultūringų kaimynų. Vadinasi, siekimas ieškoti vidinio Atgimimo variklio nėra visiškai beprasmis dalykas, nors istoriografijos patirtis leidžia skaudžiai pajusti, kaip viena ar kita išankstinė schema, metodologinė dogma uždaro istorijos mokslą į priežasčių ir pasekmių kalėjimą, nepalikdama net angos, pro kurią galima nužvelgti tiriamą reiškinį. Tai verčia vis dėlto bandyti aiškintis tą mechanizmą, tą mįslę, už kurios oriai glūdi tautinio Atgimimo esmė.

Čia norėtusi atkreipti dėmesį tik į vieną aspektą, kuris leidžia suvokti Atgimimą kaip istorinės tautos tapsmą, kaip reiškinį, kuriam G.Hėgelis taikė "individualumo", arba "individo" kategorijas. Būtent didžiojo vokiečių mąstytojo istoriosofinėje sistemoje visuomenės reiškinijų priežastys rado sau vietą: Hėgelis neieško tolimų istorijos reiškinio priežasčių, bet stengiasi jį parodyti kaip unikalų, nepakartojamą, išskirtinį ir nepalyginamą dydį - epochą, tvykį ar asmenį. Taip ir Atgimimo fenomenas, matyt, gali būti suprastas tik iš jo paties, o ne iš to, kas transcendentiška paties fenomeno būčiai. Patogus ir kitas metodologinis Hėgelio filosofijos principas, nepakankamai išnaudotas aprašant XIX a. Lietuvos dvasinį gyvenimą. Tai pats tautinės individualybės, jos galimumo aiškinimas. Anot Hėgelio tik tai, kas individualu, yra istoriška. O istorija prasideda tik ten ir tik tada, kai iš anoniminės natūralistinio sociumo stichijos išsiskiria individas, kaip substancinė realybė. Filosofo, klasikinės vokiečių filosofijos tyrinėtojo A.Šliogerio nuomone, Hėgeliui individo substancialumo ir visuomenės istoriškumo rodiklis yra laisvės principas, o vergų visuomenės negali būti laikomos istorinėmis bendrijomis. Kaip tik tokie neistoriški jam buvo visi Rytai, kur laisvas yra tik vienas - valdovas, despotas, o visi kiti - tik biologiniai individai. O biologinis individas pats yra anoniminis ir

neatskiriamas nuo savo socialinės kaukės; jis neturi jokio substancinio svorio. Viduramžiška feodalinės Europos situacija ne tik Hėgelui, bet ir kitiems XIX a. vokiečių filosofams buvo savotiška pusiaukelė tarp natūralistinės Rytų visuomenės (arba vergovinės santvarkos apskritai) ir moderniosios, laisvo žmogaus, substancinio individo, visuotinės pilietybės visuomenės. Tos visuomenės, kurioje gimsta žmogus, suvokiantis savo laisvę, gerbiantis savo lygybę su kitu laisvu žmogumi, ir kurioje jis yra ginamas valstybės ir teisės. Feodalinėje visuomenėje individualybė ir asmenybės sąmoningumo trajektorija pasiekia tik privilegijuoto luomo viršų - aristokratiją. Ta visuomenė jau turi visą luomą laisvų piliečių. Tačiau ne tik žmogiškosios individualybės deficitas, ne tik jos uždarymas siauruose bajorų luomo rėmuose skiria feodalinę visuomenę nuo moderniosios. Naujųjų laikų visuomenės, kurioje, tarant XIX a. vidurio Lietuvos filosofo hėgelininko T.Ščeniovskio žodžiais, "[...] plečiantis vis didesniam individualumui, tautos grįš prie savo pirminio būvio, prie bendrybės[...] Tada ateis tokia tvarka, kai formuosis žmonija apskritai ir asmuo atskirai". (Szczeniowski T. Przygotowania do nauki dziejów powszechnych i historii. Rozwiniencie się umysłu i ducha ludzkiego. Wilno, 1842, s. 143 - 144). Pastaroji formuluotė jau visiškai arti to klausimo, dėl kurio čia samprotaujama Hėgelio filosofijos tema: ar tokia idealiai konstruojama situacija, kai asmenybės individualumas pasiekia ir valstietiškas gan konservatyvios XIX a. Lietuvos visuomenės "apačias", kai nebelieka luominių tarpiklių, pereinamų būsenų tarp sąmoningo asmens ir tautos, kai individas ima susivokti priklausęs tautai, o ne luomui ar religinei bendruomenei, ar tokia situacija nėra Atgimimo ašis? Atgimimu tartum baigiasi šis dialektiškas progresuojančios individo laisvės ciklas, o kartu prasideda naujos bendrybės - šiuolaikinės tautos era. Era tautos, gyvuojančios kaip laisvų žmonių asociacija.

Šie samprotavimai anaipol nėra primygtinis bandymas nuleisti idealiai modeliuojamą konstrukciją ant ištiso XIX a. Lietuvos dvasinio gyvenimo sklaidos lauko. Dar daugiau, panašios mintys negali pretenduoti net į darbinių hipotezių rangą. Jos prieštaringos. Tačiau prieštaringi ir paties Atgimimo klausimai, kurių teorinio apmąstymo stygius yra ypač ryškus.